

บทที่ ๑

จิตว่างในทัศนะของท่านพุทธทาส

จิตว่าง คือ สภาวะของจิตขณะเมื่อว่างเว้นจากตัณหาอุปาทานแห่งการยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตน ซึ่งขณะจิตนั้น จิตจะสามารถระงับการปรุงแต่งจากอวิชชาความหลงผิด จิตจะเต็มเปี่ยมด้วยสติปัญญาอัน ไฉนนำไปสู่สัมมาทิฐิ ได้ประจักษ์รู้และมองโลกอย่างที่ เป็นจริง รู้และเข้าใจในกฎแห่งเหตุปัจจัย-ปัจจัยหนุนเนื่องได้แก่อิทัปปัจจยตา-ปฏิจจสมุป-บาท เข้าถึงไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาว่า แท้จริงแล้วสรรพสิ่งล้วนเป็นสิ่งอันพึง ยึดมั่นถือมั่นไม่ได้ จิตจะหวนคืนสู่สภาวะดั้งเดิมคือ ความเป็นประภัสสร เป็นอันหมดสิ้นซึ่ง ความทุกข์อันเป็นอารมณ์ที่เนื่องมาแต่การปรุงแต่งของจิตนั่นเอง

ในการศึกษาแนวทัศนะเรื่อง “จิตว่าง” เพื่อหาบทนิยาม พบว่าท่านพุทธทาสได้ ให้นิยามพร้อมอรรถาธิบายเป็นเบื้องต้นของ “จิตว่าง” ปรากฏในปาฐกถาธรรมเรื่อง หมวด ธรรมที่จะพึงใช้ในการทำงานด้วยจิตว่าง ความตอนหนึ่งว่า

...ความหมายของคำว่า “จิตว่าง” จิตว่างในที่นี้หมายถึงว่างจากกิเลส, ว่าง จากความรู้สึกว่า ตัวเรา หรือ ตัวกู ... เมื่อจิตว่างจากความรู้สึกที่เป็น concept ว่า “ตัวเรา” สิ่งที่เราเรียกว่า “ตัวเรา” ซึ่งเป็นมายานั้น ก็ไม่มี ก็เหลือ อยู่แต่จิตนั้น ต่อเมื่อใดได้มีอะไรมากระทบ เกิดความรู้สึกไปในทางกิเลส ตัณหาอุปาทานเป็นตัวเรา เป็นของเรา เป็นเรื่องได้เป็นเรื่องเสีย, เป็นเรื่องรัก โกรธเกลียด กลัว อะไรทำนองนี้แล้ว จึงจะเรียกว่า จิตประกอบอยู่ด้วย อุปาทานที่เรียกว่าตัวเรา อย่างนี้เรียกว่าจิตไม่ว่าง เพราะจิตมีตัวเรา^๑

^๑ พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง. กรุงเทพฯ : อรุณวิทยา, ๒๕๓๘, น.๑๑๒-๑๑๓

อย่างไรก็ตามในการนำเสนอแนวทัศนะเรื่อง “จิตว่าง” อย่างเป็นระบบเป็นขั้นตอน ท่านพุทธทาสจะเกริ่นนำด้วยการกล่าวถึงโลกกับธรรมชาติของสิ่งทั้งปวงหนึ่ง; จิตและการปรุงแต่งตามกระแสปฏิจสมุปบาทหนึ่ง; ยุทธวิธีในการตัดตอนกระแสปฏิจสมุปบาทอันเป็นที่มาของ “จิตว่าง” ในเชิงทฤษฎีหนึ่ง; และ “จิตว่าง” ในเชิงประยุกต์ปฏิบัติหนึ่ง ซึ่งแจกแจงละเอียดโดยลำดับได้ดังต่อไปนี้

๑.๑ โลกกับธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง

๑.๑.๑ โลกตามความหมายของท่านพุทธทาส

ท่านพุทธทาสมอง “โลก” ในความหมายของธรรมชาติทั้งหมด ที่ครอบคลุมรวมทุกสิ่งอย่าง นั่นคือ “ธรรมชาติทั้งหมดนี้ เรียกว่าโลก คือ ไม่ยกเว้นอะไร และเป็นอันเดียวกันกับคำว่า ธรรม ในภาษาบาลี”^๒ ซึ่งตัว “ธรรม” นี้ ท่านแจกย่อยเป็น ๔ ความหมายดังนี้

ความหมายที่หนึ่ง คือ ตัวธรรมชาติเอง ครอบคลุมสิ่งทั้งปวงที่เป็นตัววัตถุซึ่งรวมประสาทสัมผัสทั้งห้า และสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกนึกคิด คือ จิต

ความหมายที่สอง เป็นกฎธรรมชาติ เพราะในธรรมชาติยังมีกฎธรรมชาติ อันเป็นสัจจะหรือสิ่งตายตัว ได้แก่กฎแห่งเหตุปัจจัย คือ อิทัปปัจจยตาเป็นกฎหลัก, กฎของการเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันคือปฏิจสมุปบาท สวโยงไปสู่สามัญลักษณ์ะของสิ่งทั้งปวง คือไตรลักษณ์ ความเป็นอนันิจัง ทุกขังและอนัตตา ฯลฯ เป็นต้น

ความหมายที่สาม โลกหรือธรรม ยังกินความไปถึง หน้าที่ที่ “มนุษย์” ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของตัวธรรมชาติ พึงต้องกระทำให้อุฏุกต้องสอดคล้องกับกฎธรรมชาติ นับแต่การแสวงหาอาหารบำรุงเลี้ยงให้ร่างกายเติบโตใหญ่ เฝียวายามเจ็บไข้ สืบเผ่าพันธุ์ ให้มีชีวิตรอด และสุดท้ายชวนขวยเพื่อการดับทุกข์ทั้งปวงด้วย

^๒ พุทธทาสภิกขุ, ชุมมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง. กรุงเทพฯ : อรุณวิทยา, ๒๕๓๘, น.๑๘๕-๑๘๖

ความหมายที่สี่ โลกในทัศนะของท่านพุทธทาสยังหมายถึง “ผล” ที่ได้รับจากการกระทำตามธรรมชาติ ทั้งที่เป็นผลทางโลก เช่น เกียรติยศ ชื่อเสียง เงินทอง ฯลฯ และผลทางธรรม มีมรรคผล นิพพาน เป็นต้น

ท่านพุทธทาสเสนอว่าการจะมองโลกอย่างถูกต้องและเข้าใจได้ก็ต้องมองโลกในลักษณะที่ “กว้าง” เช่นนี้ คือครอบคลุมตั้งแต่ตัวธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ของมนุษย์ต่อธรรมชาติ และผลจากการกระทำต่อธรรมชาตินั้น “เราต้องมองดูโลกในลักษณะที่กว้างอย่างนี้ จึงจะเข้าใจได้”^๓

๑.๑.๒ความเป็นจริงเกี่ยวกับโลก

“...โลกทั้งหมดนี้ ตัวธรรมชาตีกี่ดี กฎธรรมชาตีกี่ดี หน้าที่ก็ดี ผลที่เกิดขึ้นก็ดี ให้มองดูในลักษณะที่เป็นของว่าง”^๔ “ว่าง” ในที่นี้ ท่านพุทธทาสยืนยันว่า คือการว่างจากตัวตน(อัตตา) ว่างจากความเป็นของตน(อัตตนิยา) ทั้งนี้เพราะโลกหรือสิ่งทั้งปวงล้วนไม่มีส่วนไหนเลยที่จะยึดถือเป็นตัวตนได้ มีแต่จะเปลี่ยนแปลงเรื่อยไปตามการปรุงแต่งของจิตในส่วนของนามธรรม และเสื่อมสลายไปตามกาลในส่วนของรูปธรรมตามธรรมชาติ ไม่มีช่วงเวลาใดที่โลกจะตายตัวแน่นอนอยู่ได้ โลก หรือสิ่งทั้งปวงจึงมีธรรมชาติเป็นความเปลี่ยนแปลง ความไม่เที่ยงแท้ ไม่อาจยึดถือเป็นตัวตน-ของตนได้ โลกจึงเป็นความว่าง และเป็นความว่างจากตัวตนนั่นเอง

...ฉะนั้นรูปธรรมล้วน ๆ นี้ก็ไหลเรื่อย นามธรรมล้วน ๆ นี้ก็ไหลเรื่อย เอามารวมกันเข้าทั้งรูปธรรมนามธรรมมันก็ยังไหลเรื่อยอยู่นั่นเอง ไม่มีระยะไหนที่เป็นของตายตัวแน่นอนลงไป นานพอที่จะบัญญัติว่าเป็นตัวตนได้ มันมีแต่ไหลเรื่อย ฉะนั้นจึงว่าว่างจากตัวตน ทีนี้มันว่างจากตัวตนแล้ว มันก็ไม่มีเวลาหรือส่วนไหนที่จะให้ใครเข้าไปยึดครองได้ว่าเป็นของตน ดังนั้นมันจึง

^๓ พุทธทาสภิกขุ. ชุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง. กรุงเทพฯ : อรุณวิทยา, ๒๕๓๗.น.๑๘๕

^๔ เพิ่งอ้าง. น.๑๘๕

ว่างจากของคนที่หนึ่ง ว่างจากตัวตนด้วย ว่างจากของตัวด้วย อย่างนี้
ทั้งหมด ...เราจึงเห็นว่า คนนี้แหละว่างจากตัวตน แล้วสิ่งที่คนคิดว่าเป็นของ
ตน บ้านเรือน เงินทอง ฯลฯ มันก็มีลักษณะอย่างเดียวกับตัวเจ้าของนั่นเอง
คือไหลเรื่อยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงว่างจากของตน รวมกันหมดทั้งโลก
ก็คือ โลกนี้ว่าง^๕

๑.๒ จิต : ธรรมชาติดั้งเดิมและการปรุงแต่ง

ท่านพุทธทาสได้อ้างถึงพระพุทธรายิตเพื่อยืนยันว่า แท้จริงจิตของคนเรานั้น
เป็นธรรมชาติประภัสสร ในความหมายว่าเปี่ยมไปด้วยสติปัญญาอันเป็นธรรมชาติดั้งเดิม
เป็นสติปัญญาที่จะให้เข้าถึงความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง รวมทั้งที่สำคัญที่สุด คือ ทุกข์และ
วิธีการดับทุกข์ แต่ที่คนเราทุกข์นั้น ก็ด้วยตัวจิตนั้นมักหลงไปกับการปรุงแต่ง ขณะเมื่อได้
ปะทะกับโลกผ่านผัสสะ จิตมักปรุงแต่งต่อเป็นเวทนา แล้วติดด้วยเวทนานั้น จนกลายเป็น
ต้นหาความอยากขึ้น ซึ่งนำไปสู่อุปาทานการยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวตน-ของตนขึ้น ต้นหา-
อุปาทานจึงเป็นสิ่งที่มาห่อหุ้มให้จิตนั้นหมองเศร้า ไม่ประภัสสรดังธรรมชาติดั้งเดิม

๑.๒.๑ จิตประภัสสร : รากฐานของความว่าง

จากพระพุทธรายิต “ปกฺกสฺสมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ อากฺนฺตฺตฺเทหิ อูปกิลฺเสหิ อูปกิลฺลิจฺจํ”
ท่านพุทธทาสอ่านและตีความว่า จิตของคนเรามีความเป็นประภัสสรเป็นพื้นฐาน แต่เพราะมี
กิเลสเข้าครอบงำ จึงทำให้เศร้าหมองเป็นทุกข์ ท่านขยายความต่อว่า ความเป็นประภัสสรของ
จิต คือ “สติปัญญาเดิม, เดิมแท้ที่เป็นคุณสมบัติของจิตเมื่อว่างจากตัวกู”^๖ จึงถือได้ว่า
“จิตประภัสสรนี้ก็เป็นจิตว่างชนิดหนึ่งตามธรรมชาติ, เป็นรากฐานของความว่าง [ซึ่ง]ถ้าเรา
รักษาความเป็นประภัสสรไว้ได้ ก็ไม่มีความทุกข์เหมือนกัน”^๗ จิตประภัสสรเป็น

^๕ พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง. กรุงเทพฯ : อรุณวิทยา, ๒๕๓๘, น.๑๘๕-๑๘๑

^๖ เพิ่งอ้าง. น.๕๕-๕๖

^๗ พุทธทาสภิกขุ, สุลลตฺถธรรมฉบับรวมเล่มบริบูรณ์. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๕, น.๘๗๔

จิตที่ว่างจาก “ตัวกู-ของกู” จึงเป็นสติปัญญาที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์พร้อมในตัว เป็น ศักยภาพที่อยู่ตัวคงที่ ไม่อาจเพิ่มพูนให้มากขึ้นหรือลดทอนให้น้อยลงได้ เว้นแต่จะถูกล้อ หุ้มนบดบังให้หมองเศร้าด้วยกิเลสตัณหาตั้งที่กล่าวมาแล้ว และหากจะมีความพยายามฝึกฝน ให้ “จิต” คุ้มสมรรถนะยิ่งขึ้น ก็เป็นเพียงการเร่งสำรอกสิ่งที่ห่อหุ้มนบดบังจิตนั้นออกให้มาก หรือหมดสิ้นไป ให้จิตฉายความประภัสสรได้ง่ายขึ้นหรือเร็วขึ้นนั่นเอง

จิตที่ว่างจากตัวกูสมบูรณ์อยู่ด้วยสติปัญญาเดิมแท้ของจิต, ปัญญาใหม่ ๆ นั้น จะอบรมกันเท่าไรก็ไม่ทำอะไรมากกว่านั้นได้, จะทำได้ก็เพียงแต่จะช่วย ให้เราทำลายกิเลสได้เร็วเข้า ถ้าเราศึกษาพระไตรปิฎก เรียนศีล สมาธิ ปัญญา ปฏิบัติอย่างมากมายก็ช่วยให้เร็วเข้า ในการที่จะขจัดกิเลสออกไป เพื่อได้จิต เดิมแท้ประภัสสรถาวรมาโดยเร็ว; เพราะการทำลายสิ่งที่จะมาห่อหุ้มนบดบังให้ หมดไป^๔

สรุปแล้วจึงต้องเข้าใจให้ถูกต้องว่า “พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสว่า กิเลสเกิดอยู่เป็น พื้นฐาน; พระพุทธเจ้าตรัสว่า กิเลสมาเป็นครั้งคราว ธรรมดาจิตว่างเป็นประภัสสร”^๕ และ เป็นจิตที่เปี่ยมด้วยสติปัญญาที่รู้และเข้าถึงความเป็นจริงของโลกและสิ่งทั้งปวง ว่าเป็น ความว่าง จิตว่างจึงเป็นรากฐานของการหยั่งเห็นความว่างนั่นเอง

อนึ่ง ในการอ้างอิงเรื่องจิตประภัสสรนี้ ท่านพุทธทาสได้แปลนัยสำคัญไว้ ๒ ประการ คือ หนึ่ง คนเราทุกคนมีศักยภาพจะเข้าถึงพระนิพพาน[แบบนิปริยาย]ได้ทุก ขณะในชาติชาตินี้ หากเพียงแต่ปัจจัยถึงพร้อม และสอง คนเราทุกคนก็ได้ชิมलगหรือ สัมผัสกับพระนิพพานอยู่แล้วเป็นปรกติ หากเพียงแต่ไม่รู้ตัว และเป็นพระนิพพานแบบ ปริยาย หรือโดยอ้อม ซึ่งเป็นพระนิพพานชนิดชั่วคราวทำนองเดียวกับ ตกัณคนิพพานหรือ วิกขัมภนนิพพาน คือ อาจจะหวนคืนกลับไปสู่สภาวะเป็นทุกข์ได้อีก

^๔ พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาธรรมฉบับรวมเล่มบริบูรณ์, กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๕.น. น.๑๐๑

^๕ พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุสธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง, น.๑๖๕-๑๗๐

๑.๒.๒ จิตกับการปรุงแต่ง

ค. พุทฺธทาส

ในเมื่อธรรมชาติแท้ของจิตเป็นความประภัสสรแล้ว ความทุกข์จะเกิดขึ้นได้อย่างไร ท่านพุทธทาสอธิบายว่า ที่คนเราเกิดเป็นทุกข์ก็เพราะว่า ขณะเมื่ออุปกิเลสมาเยี่ยมเยือนนั้น ตัวจิตหลงไปจับไปปรุงแต่งต่อจากผัสสะ ให้เป็นเวทนาขึ้นแล้วติดอยู่ด้วยเวทนา นั้น ๆ กลายเป็นความอยาก หรือตัวตัณหา ซึ่งจะปรุงแต่งต่อไปอีกเป็นอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตน ต่อเป็นภพ-ชาติ-ขรามรณะ เป็นทุกข์ในที่สุด ตามขบวนการของปฏิจสมุปบาท ทุกสิ่งทุกอย่างที่มาของความทุกข์นั้น จึงเนื่องมาแต่การปรุงแต่งของ จิตเท่านั้น เป็นการบำรุงบำเรอแก่จิตที่หลงระเริงไปตามอวิชชาจนบดบังสติปัญญาที่เป็น ธรรมชาติเดิมอย่างเป็นประภัสสร ตรงนี้ท่านจึงได้ตั้งว่าอย่าได้หลงประเด็นไป สิ่งที่ต้องจัดการนั้นไม่ใช่ตัวจิต หากแต่เป็นเจตสิกต่างหาก

ตัวจิตแท้ ๆ นั้นเราอบรมมันไม่ได้; เพราะมันมีอะไรของมันครบบริบูรณ์ เป็นประภัสสร; ส่วนที่เราอบรมต่อสู่ฝึกฝนนั้น มันคือส่วนเปลือกผิวนอกคือพวกเจตสิก เพราะฉะนั้นเราควรแก้ไขส่วนที่เป็นเจตสิกให้สูญไป, ให้หมดส่วนที่เป็นมิถิลาทฎฐิฝ่ายผิด ฝ่ายอกุศล; ให้เหลือ, ให้เกิดขึ้นมา, ให้ปรากฏอยู่แต่เจตสิกฝ่ายที่เป็นกุศล ... ถ้าไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ก็ไม่มีอะไรที่จะเป็นอกุศลเจตสิกมาบังจิตประภัสสร ให้เป็นจิตที่เศร้าหมอง^{๑๐}

๑.๓ จิตว่างในเชิงทฤษฎี

ในการนำเสนอแนวคิดเรื่อง “จิตว่าง” เมื่อท่านพุทธทาสได้ปูพื้นฐานจากการอธิบายเรื่องสิ่งทั้งปวง(รวมทั้งจิต) มีธรรมชาติเป็นความว่าง สืบต่อด้วยธรรมชาติของ “จิต” นอกจากจะว่างแล้ว ยังมีธรรมชาติแท้ดั้งเดิมเป็นประภัสสร กล่าวคือ มีสติและปัญญาที่รู้เท่าทันความจริงที่ว่า สิ่งทั้งปวงโดยพื้นฐานมีธรรมชาติเป็นความว่าง แต่เหตุที่ทำให้ “จิต” เกิด

^{๑๐} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาธรรม. น.๕๘-๕๙

หลงผิดเห็นต่างไปจากความจริงเท่านั้น เนื่องจากจิตไปปรุงแต่ง คือ ไปยึดมั่นถือมั่นเอาเองว่ามีตัวตน-ของตน ตามการครอบงำของกิเลสตัณหาหรือตัณหาความอยาก สติ-ปัญญาจึงเหมือนสิ่งถูกห่อหุ้มไว้ไม่ให้ได้สำแดงความประภัสสรได้ บุคคลเมื่อไปยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตนตามความอยากเมื่อใด ย่อมทุกข์เมื่อนั้น แนวทางการแก้ไขเพื่อบรรเทา หรือกำจัดทุกข์ให้หมดสิ้นไปที่ลัดตรงที่สุด คือ การทำให้ “จิต” หวนคืนกลับไปสู่สภาพเดิมก่อนการปรุงแต่งให้ได้ หรือก่อนที่จะเกิดความอยากขึ้น ซึ่งในทางทฤษฎีกระทำได้โดยการสาวย้อนกลับไปที่ยุขวนการปฏิกิจสมุปปาท กล่าวคือการไม่ให้จิตขณะเมื่อสัมผัสกับโลก ปรุงแต่งต่อ จนไปเข้าทางของอาการปฏิกิจสมุปปาทฝ่ายสมุทัยวาร นั่นคือ ต้องตัดตอนกระแสปฏิกิจสมุปปาทเสีย อย่าให้ได้อาศัยกันเกิดได้

เมื่อผัสสะกระทบทางตาเป็นต้นแล้วให้มันขาดตอนลงไป อย่าให้ปรุงเป็นเวทนา อย่าให้รู้สึกเป็นพอใจ หรือไม่พอใจขึ้นมา นี้เรียกว่าไม่ปรุงเวทนา เมื่อไม่ปรุงเวทนาแล้วก็ไม่เกิดตัณหาอุปาทาน ซึ่งเป็นตัวเหตุหรือของกู มันเป็นตัวกูของกูอยู่ตรงที่เกิดตัณหาอุปาทานนั่นแหละ มายาอยู่ตรงนั้น ถ้าพอว่ากระทบอารมณ์เป็นผัสสะล้วน ๆ แล้วหยุดเสียแค่นั้น มันก็ไม่มีทางที่จะเกิดตัวกู-ของกู ก็ไม่เป็นโรคทางวิญญานและไม่เป็นทุกข์^{๑๑}

ท่านพุทธทาสได้วิเคราะห์แยกแยะให้เห็นว่า แท้จริงในตัณหาความอยากนั้นมันมี “ตัวผู้อยาก” อยู่ และเพราะมี “ตัวผู้อยาก” นี้เอง ความอยากหรือตัณหาจึงมีขึ้น ถ้าตัด “ตัวผู้อยาก” ทิ้งไปได้ ความอยากก็ไร้ความหมายทันที เพียงเท่านั้นก็จะเข้าสู่ภาวะการเป็นอยู่ด้วยความว่าง คือจิตว่าง สรูปแล้วยุทธวิธี “จิตว่าง” ของท่านพุทธทาส กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ การตัดตอนกระแสปฏิกิจสมุปปาทไม่ให้มีการอาศัยการเกิดเกิดขึ้น ซึ่งกระทำได้ “ตรงที่ไม่ให้ผัสสะปรุงเวทนา หรือถ้าพลาดตรงนั้นก็ให้มาทำตรงที่ไม่ให้เวทนาปรุงเป็นตัณหา”^{๑๒} เมื่อไม่ให้มีเวทนามาก็ไม่อาจมีตัณหาได้ เมื่อไม่มีตัณหาก็ไม่มีอุปาทาน ในทางกลับกัน หากไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตน หรือคือ “จิตว่าง” ตามที่ท่านพุทธทาสเรียกขาน

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, กรุงเทพฯ : ธรรมบุษยา, ๒๕๒๒, น.๔๒-๔๓

^{๑๒} เพิ่งอ้าง, น.๔๖

ค้นหาที่ไร้ความหมาย เพราะไม่มี “ตัวผู้อยาก” เสียแล้ว ดังนั้นก็ไม่อาจปรุงแต่งต่อเป็นอะไรได้อีกต่อไป แม้แต่ความทุกข์

๑.๔ จิตว่างภาคปฏิบัติ

นอกจากจะนำเสนอจิตว่างในเชิงทฤษฎี ท่านพุทธทาสยังได้นำเสนอกระบวนการปฏิบัติเรื่องจิตว่างด้วย โดยท่านได้เสนอเป็นลำดับดังนี้

๑.๔.๑ จิตว่างกับการปฏิบัติทั้งหมดของพุทธศาสนา

ท่านพุทธทาสนำเสนอว่า หลักพุทธธรรมซึ่งครอบคลุมทั้งปริยัติ, ปฏิบัติและปฏิเวธนั้น สรุปลงได้ด้วยพระพุทธานุญาตพิเศษคือ “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสย” แปลว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น”^{๑๓} ซึ่งท่านถอดรูปออกมาเป็นหลักแห่งการปฏิบัติอย่างสั้น ๆ ว่า [ให้มีความรู้สึกอยู่ด้วยว่า] “ไม่มีอะไรที่น่าเอา ที่น่าเป็น”^{๑๔} ท่านอ้างถึงที่มาของการกล่าวว่พระพุทธานุญาตที่ว่านี้รวมใจความทั้งหมดทั้งสิ้นของพุทธธรรมเอาไว้ จากเหตุการณ์ที่ปรากฏในจุฬัตตมหาสังขยสูตร มัชฌิมนิคายที่มีผู้ไปทูลถามพระพุทธเจ้าถึงใจความหลักปฏิบัติชนิดรวบรัดที่สุดของพุทธศาสนา^{๑๕}

ท่านพุทธทาสเข้าใจว่า ข้อความในพระไตรปิฎกตรงนี้ สามารถสรุปใจความสำคัญได้ว่า การทำจิตให้ว่าง คือใจความทั้งหมดของพุทธศาสนา

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, น.๘๐

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, แนวการปฏิบัติธรรมในสวนโมกขพลาราม, กรุงเทพฯ : กลุ่มศึกษาและปฏิบัติ

ธรรม, ๒๕๒๕, น.๗๕

^{๑๕} เพิ่งอ้าง, น.๕๔-๕๗

๑.๔.๒ จิตว่างเป็นเรื่องที่อยู่ในวิสัยปฏิบัติแม้สำหรับปุถุชน

ท่านพุทธทาสกล่าวยืนยันว่า พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสถึงธรรมะที่ใช้สำหรับดับทุกข์ ได้เด็ดขาดนั้น ไม่เคยเจาะจงตรัสให้พระสาวกฟังเท่านั้น แม้เป็นฆราวาสผู้ครองเรือนหากถามถึงก็ทรงเทศนาโปรดด้วยธรรมะข้อเดียวกันทั้งสิ้น ท่านพุทธทาสได้อ้างถึงเหตุการณ์ในสังยุตตนิกาย เรื่องที่มีฆราวาส-คหบดีกลุ่มหนึ่งได้ไปทูลขอ “ธรรมะ” ที่เป็นประโยชน์แก่กุลแก่พวกที่ครองเรือนโดยเฉพาะ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบด้วยสุญญตาสสูตร แต่เหล่าฆราวาสก็ว่ายากเกินไป ก็ทรงลดลงมาให้เป็นเพียงเรื่องโศดาปัตตยงค์ ตรงนี้ท่านพุทธทาสมองว่าพระพุทธเจ้า “ด้อม” พวกฆราวาสเข้าให้แล้ว เพราะก็ยังเป็นเรื่องสอนให้มองเห็นความไม่น่ายึดมั่นถือมั่นตามหลักสุญญาตายนั่นเอง

...เป็นเรื่องที่อาตมาเคยเล่าให้ฟังหลายครั้งหลายหนในที่อื่นว่ามีฆราวาสคหบดี พวกหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและทูลขอเรื่องที่จะได้รับธรรมะที่เป็นประโยชน์แก่กุลตลอดกาลนาน แก่พวกฆราวาสที่ครองเรือน แออัดอยู่ด้วย บุตร ภรรยา ลูกไล่กระแจะจันทน์ของหอม พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสสูตรนี้ คือ สูตรเรื่องสุญญาตา เมื่อเขามั่นยากไปก็ทรงลดลงมาเพียงเรื่องโศดาปัตตยงค์ คือข้อปฏิบัติเพื่อความเป็นพระโศดาบัน กล่าวคือให้เข้าถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ให้จริงแล้วก็มีศีลชนิดที่เป็นอริยกันตศีลคือเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าได้จริง แต่แล้วกลับกลายเป็นว่าถูกพระพุทธเจ้าล่อเข้าบ่วง เข้ากับของพระองค์ได้สนิท พุดอย่างโวหารหยาบ ๆ ของพวกเราก็คือว่า พระพุทธเจ้าท่านด้อมคนพวกนี้ได้สนิท คือว่าเขาไม่เอาเรื่องสุญญาตา พระองค์ก็ยื่นเรื่องที่หลีกสุญญาตาไม่พ้น คือบ่วงที่จะคล้องเข้าไปสู่สุญญาตาให้คนเหล่านี้ไป ให้เขาไปทำอย่างไรที่จะเข้าให้ถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ที่แท้จริง และมีศีลที่เป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าได้ มันก็มีแต่เรื่องนี้ คือ มองเห็นความไม่น่ายึดมั่นถือมั่นไปเรื่อย ๆ^{๑๖}

^{๑๖} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา. น.๑๑๒-๑๑๓

และโดยที่ชนะส่วนตัวของท่านพุทธทาสเอง ท่านเห็นว่า เรื่องสุญญตาธรรม หรือธรรมะสูงสุดชนิดใช้ดับทุกข์ได้เด็ดขาดนั้น เป็นธรรมะที่จำเป็นสำหรับฆราวาสอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะฆราวาสนั้นเปรียบเหมือนผู้ที่อยู่กลางกองเพลิงแห่งทุกข์จึงทุกข์กว่าใครทั้งหมด แนวคิดเรื่องจิตว่างจึงมุ่งเน้นไปที่ “วิธีปฏิบัติอย่างไรจึงจะสำเร็จประโยชน์แก่คนทั่ว ๆ ไป ทุกคน แม้ที่มีศึกษาน้อย แม้ที่ไม่ได้เล่าเรียนปริยัติโดยตรง”^{๑๗} ซึ่งความมุ่งหมายนี้ย่อมต้องอิงกับเงื่อนไขว่า “ธรรมะ” ที่ดับทุกข์นั้นเป็นธรรมะที่อยู่ในวิสัยปฏิบัติสำหรับทุกคนได้ ตรงนี้หากย้อนกลับไปถึงเรื่องจิตแท้ดั้งเดิมเป็นความประภัสสร เป็นรากฐานของความว่างแล้ว จะเห็นว่านอกจากท่านพุทธทาสจะใช้เป็นเครื่องยืนยันว่าคนทุกคนมีศักยภาพพร้อมที่จะเข้าถึงธรรมะที่ดับทุกข์ได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ยังรับรองแนวคิดที่ว่า จิตมีพื้นฐานเป็นความว่าง ก็เลศเป็นคั้งผู้มาเยือนเป็นครั้งคราว นำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า คนเรานั้นซึมซับพระนิพพานอยู่แล้วเป็นปกติวิสัย หากแต่ไม่รู้ตัว ในทุกขณะที่จิตไม่มีความรู้สึกอยู่ด้วยความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตน ซึ่งตรงนี้ท่านพุทธทาสเห็นช่องทางที่จะใช้ประโยชน์ได้ ใช้เป็นกลวิธีในการปฏิบัติไปสู่จิตว่าง อย่างฉลาดและเข้าที่ที่สุด กล่าวคือเพียงแต่การปล่อยให้จิตคืนกลับสู่ธรรมชาติเดิม สู่การเป็นอยู่ด้วยความว่าง แม้จะว่างไม่ได้เด็ดขาดลงไป ก็ให้ว่างให้มากที่สุด ขณะเดียวกันก็ยึดเวลาการว่างของจิตให้เนิ่นนานออกไปเรื่อย ๆ ซึ่งที่สุดก็จะเกิดเป็นความเคยชินจนถูกใจด้วยความว่างนั้น ๆ แล้วก็จะไหลเทไปสู่การว่างอย่างเด็ดขาดได้เอง ซึ่งกลวิธีที่เรียบง่ายตรงไปตรงมานี้ย่อมถูกด้วยจริตและอยู่ในวิสัยอันพึงปฏิบัติได้สำหรับปุถุชนคนสามัญทั่ว ๆ ไป

นอกจากนี้ท่านพุทธทาสยังได้พยายามชี้แจงให้เห็นว่า แท้จริงการปฏิบัติสู่จิตว่าง ก็ไม่ต่างจากการปฏิบัติอย่างวิปัสสนากรรมฐาน โดยเฉพาะตรงที่ที่สุดแล้วก็ต้องลงเอยด้วยการเข้าถึงปัญญาวิมุตติอย่างเดียวกัน คือการ ใช้ปัญญาเข้าใจถึงสุญญตาคือความว่าง ซึ่งท่านอ้างว่าเป็นอย่างเดียวกันกับการเป็นอยู่ด้วยความรู้สึกที่ไม่มีอะไรที่น่าเป็น ที่น่าเอาอย่างของแนวคิดจิตว่าง ท่านกล่าวว่า เมื่อผ่านอาการว่างจากความรู้สึกยึดมั่นว่าตัวตนว่าของตนแล้ว จิตจะเข้าถึงความว่าง เพราะได้มองเห็นสิ่งทั้งปวงตามลักษณะที่ถูกต้องของมันว่า

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา. น.๑๕๓-๑๕๔

“ไม่มีส่วนไหนที่มีความหมายของคำว่าตัวตนหรือของตนเลย”^{๑๔} [โลกและสิ่งทั้งปวงนั้นมีธรรมชาติเป็น “ความว่าง”] จิตจะมีใช้เพียง “เข้าไปรู้ต่อความว่าง” แต่จะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความว่าง ซึ่งเป็นธรรมชาติแท้ของจิตอยู่แล้วนั่นเอง เรื่องของสัจญญตาธรรมจึงสามารถนำมาใช้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกฆราวาสได้ด้วย พระนิพพานก็เช่นเดียวกัน หากขยายความออกได้ชัด ๆ ว่า คือ การว่างจากกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การว่างนั้นหากว่างเด็ดขาด ก็คือ นิพพานเต็มขั้นไม่มีข้อสงสัย หากว่างอยู่บ้างคือ ว่างมากกว่าน้อย ว่างได้เป็นบางเวลาบางโอกาส ท่านพุทธทาสเห็นว่า นั่นก็เป็นการได้อยู่ในขอบวงของนิพพานเช่นกัน กล่าวคือ เป็นนิพพานในระดับหนึ่ง ในทางปฏิบัติหากจะเทียบเคียงกับพระบาลี ก็สามารถอธิบายให้สอดคล้องได้ว่า ถ้าเห็นเนกขัมมธาตุ คือรู้เท่าทันอารมณ์ ไม่ให้อารมณ์รัก-เกลียดครอบงำ ก็สามารถออกจากกาม-กามารมณ์ได้ เช่นเดียวกับเห็นอรุปรธาตุ ไม่หลงติดสุขในรูปฌาน ก็โน้มนำไปสู่การอยู่เหนือรูป และสุดท้าย [การไม่ยึดติดกับสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั่ว ๆ ไป อันได้แก่ สังขตธรรมทั้งฝ่ายกุศลธรรมและอกุศลธรรม เมื่อนั้นก็จะเข้าถึง นิโรธธาตุ ธาตุอันเป็นเหตุให้ออกจากสังขตะ “เป็นนิพพานธาตุ คือเป็นที่ดับสิ้นแห่งตัวกูและของกู”^{๑๕}]

ในเรื่องของปฏิบัติสมาธิ ท่านพุทธทาสได้กล่าวอ้างถึงเรื่องของเจโตสมาธิที่ไม่มีนิमित จนจิตว่างจากอาสวะ มาเป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า สมาธิอย่างนี้อาจจะเป็นอย่างกุปปธรรม หรืออกุปปธรรมก็ได้ กล่าวคือเป็นได้ทั้งอย่างของคนธรรมดา ที่จะหวนกลับไปไม่ว่างได้อีก หรือเป็นอย่างที่ว่างเด็ดขาดไปเลย ไม่หวนกลับสู่ความไม่ว่างอีกแล้ว ท่านเห็นช่องทางนี้ที่น่าจะใช้เป็นอุบายชี้แนะให้ปุถุชนได้ลงชิม “ความว่าง” คุบัง แม้จะเป็นแบบชั่วคราวชั่วครว หากได้ชิมบ่อย ๆ วันหนึ่งก็อาจจะไม่หวนกลับสู่ความไม่ว่างอีกเลยก็เป็นได้

ท่านพุทธทาสชี้ว่า นิพพานหรือความว่างตามความเชื่อความเข้าใจของท่าน เป็นสิ่งที่มีให้เราดูได้ สัมผัสได้ แม้เป็นปุถุชนอยู่อย่างนี้ และเพราะความว่างนั้นมันมีทั้งแบบที่กลับไปกลับมากับความไม่ว่าง อย่างตถังควิมุติ หรือ อย่างวิกขัมภนวิมุติ จะมีก็แต่ส่วน

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา. น.๑๑๐-๑๑๑

^{๑๕} เพิ่งอ้าง, น.๑๒๖

สมุจเฉทวิมุตติเท่านั้นที่เมื่อบรรลุแล้ว “หมายถึงว่าได้ทำลายโลภะ โทสะ โมหะ ความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตนได้เด็ดขาด”^{๒๐} ไม่มีการหวนกลับสู่ความวุ่นอีกต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านพุทธทาสจึงแนะนำให้ปุถุชนชิมความว่างไปเรื่อย ๆ โดยการทำอานาปานสติเป็นต้น ที่สุดจะเห็นโทษของการยึดมั่นถือมั่น และเมื่อนั้นจะเข้าใจความว่างและพอใจในความว่างนั้น จิตก็จะ “ว่าง” ขึ้นมาได้ทันที และเมื่อว่างจากกิเลสทั้งปวงที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ ก็จะว่างจากทุกข์ทั้งปวงโดยปริยาย

๑.๔.๓ จิตว่างกับการประยุกต์ใช้ในการทำงานประจำวัน

ในการแจ้งให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องจิตว่าง เป็นแนวคิดที่ประยุกต์ใช้กับการทำงานในชีวิตประจำวันแม้เป็นปุถุชนได้จริง ท่านแสดงความเห็นพ้องเป็นเบื้องต้นว่า ชีวิตอยู่ด้วยการทำงาน และคนเรานั้นมีปัญหาสำคัญก็เรื่องการทำงาน และเพราะคนเราไม่รู้วิธีการทำงานที่ถูกที่ควร เลยต้องตกอยู่ในภาวะบีบคั้นเป็นทุกข์ด้วยงานนั้น ท่านชี้แนะทางแก้ว่า เริ่มด้วยการมองให้รู้ว่า งานเป็นทุกข์ได้อย่างไร จะไม่เป็นทุกข์ต้องมองงานอย่างไร และทำอะไรจึงจะไม่เป็นทุกข์ด้วยงานนั้น ซึ่งท่านได้แจกแจงวิธีการสรุปเสร็จเป็นบทกลอน ทำนองเป็นเคล็ดวิธีปฏิบัติไว้ว่า “จงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ยกผลงานให้ความว่างทุกอย่างสิ้น กินอาหารของความว่างอย่างพระกิน ตายเสร็จสิ้นแล้วในตัวแต่หัวใจ”^{๒๑}

ในประเด็นแรกที่ว่า งานเป็นทุกข์ได้อย่างไร จะไม่เป็นทุกข์ต้องมองงานนั้นอย่างไร ท่านพุทธทาสกล่าวว่า ก่อนอื่นต้องเข้าใจให้ถ่องแท้ว่า เมื่อไหร่ที่เรามองสิ่งที่ “ทำ” ว่าเป็นงาน เท่ากับว่า เรามีการหวัง มีการมั่นหมายผลของงานชิ้นนั้น ก็จะเกิดความรู้สึกเป็นภาระ เป็นทุกข์ขึ้นมาทันที ท่านให้แก้ด้วยการแปรสภาพงานที่ทำไม่ให้เป็นการเสีย เป็นเพียงแต่การทำอะไรเล่น ๆ ไปตามสนุก คือ เพียงแต่ต้องการแต่จะทำ โดยไม่หวังผลของงานในลักษณะที่เอาตัวตน-ของตนเข้าไปเอาประโยชน์ด้วย หรืออาจใช้วิธีคิดแบบทำงานเพื่องานก็ได้ หน้าที่เพื่อหน้าที่ทำนองนั้น แต่ให้ดีที่สุด คือ มองงานให้สูงเหนือความ-

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา. น.๑๓๑

^{๒๑} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาธรรมฉบับรวมเล่มมบริบูรณ์. น.๒๓๐

หมายของการเป็นการงาน นี่คือการรู้ความหมายที่ถูกต้องของ “งาน” เมื่อนั้น “งาน” นั้นก็จะไม่เป็นของหนัก ไม่มีภาระเป็นความบีบคั้นที่เป็นทุกข์อีกต่อไป

ท่านพุทธทาสจะมองว่า ใครมี “ทรัพย์สมบัติ” คนนั้นก็ตกนรกทั้งเป็น ทรัพย์สมบัตินั้น ผู้คนถือว่าเป็นสิ่งที่ต้องได้มา เป็นผลตอบแทนจากการทำงาน แต่ท่านพุทธทาสกลับบอกว่า การ “มี” นั้นหมายถึงทุกข์ เพราะมีด้วยอุปาทาน การมีความเห็นที่ถูกคือ ไม่มีตัวกูที่จะมี ทรัพย์สมบัติก็ไม่ถูกมี ผู้กินก็ไม่กิน ของที่ถูกกินก็ไม่กิน ไม่มีอะไรก็จะไม่ทุกข์ เพราะสิ่งนั้น การเสนอแนวคิดเช่นนี้เท่ากับเป็นการฝืนความรู้สึกของผู้คนโดยทั่วไป จึงมักมีการกล่าวแย้งท่านทำนองว่า “ไม่มีความเห็นแก่ตัว แล้วอะไรจะทำงาน อะไรจะเป็นเครื่องผลักดันให้ทำงาน ให้เป็นกำลังใจ ให้ทำงาน”^{๒๒} ซึ่งท่านพุทธทาสตอบตามความเชื่อมั่นของท่านว่า ถึงอย่างไร “เรามีความหวัง มีความต้องการ มีอะไร[อย่างกำลังใจ]ได้ ด้วยสติปัญญา คือ โดยไม่ต้องยึดมั่นถือมั่น[ได้]”^{๒๓} และต้องไม่ลืมว่า “จิตนี้มันว่างจากความยึดมั่นถือมั่นอยู่เป็นประจำ เป็นพื้นฐาน; ความยึดมั่นถือมั่นเพิ่งมีมาเป็นครั้งคราว”^{๒๔}

ในประเด็นที่สอง ที่ว่าด้วยเรื่องเคล็ดวิธีในทางปฏิบัติ ตามที่ท่านได้แจกแจงมาในรูปของบทกลอน ท่านได้ลงไปบรรยายละเอียดแต่ละขั้นตอนดังนี้ คือ

จงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง

การทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง หมายถึง ทำงานด้วยสติปัญญาบริสุทธิ์ โดยปราศจากความรู้สึกที่เห็นแก่ตัว หรือเป็นไปเพื่อตัวตน-ของตน ท่านพุทธทาสได้ยกตัวอย่างนักวิทยาศาสตร์อย่างคาร์วินหรือไอน์สไตน์ ว่าทำงานค้นคว้าที่ยังประโยชน์แก่โลกได้ ก็เพราะท่านรู้จักทำงานด้วยจิตว่าง กล่าวคือ ท่านจะลืมตัวหมด พังคิดแต่กับงานที่ค้นคว้าอยู่อย่างเดียว ท่านพุทธทาสเชื่อว่า ความพังอยู่กับงานขนาดนั้นมันไม่อาจเจือปนด้วยความ-

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, สัจธรรมรวมใจรวมเล่มปริบูรณ์. น.๒๒๕-๒๓๐

^{๒๓} เพิ่งอ้าง, น.๒๒๕

^{๒๔} เพิ่งอ้าง, น.๒๒๕

ยึดมั่นถือมั่นในตัวตนของตนได้เลย และแม้อย่างอาคิมิติดิส ก็ถือเป็นตัวอย่างของจิตว่างมาก
 เต็มที่ด้วยสติปัญญา จิตนั้นเพ่งอยู่แต่เรื่องที่คิด จนลืมกระทั่งว่าไม่ได้นั่งผ้าอยู่ ฉะนั้นไม่ว่าใคร
 ก็ตาม เคล็ดลับความสำเร็จในการทำงานก็คือ ต้องกันไม่ให้แว่แห่งตัวกูเข้าไปครอบงำจิต
 ได้ ให้เหลืออยู่แต่ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ และนี่คือ ความหมายของการทำงานด้วยจิตว่างอย่าง
 แผลมลึกที่สุด อย่างไรก็ตามท่านยอมรับว่าการทำงานด้วยจิตว่างนั้นพูดง่ายแต่ทำยาก แต่ก็มี
 ได้ยากเกินกว่าจะทำได้ เวลาที่ท่านพูดถึง ทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ท่านจะกล่าวเลยไปถึง
 ปัญหาที่เกี่ยวกับการทำงานด้วยเสมอ ท่านแยกแยะว่าปัญหาหรืออุปสรรคนั้นพอแบ่งได้เป็น 2
 ชนิด คือ ปัญหาเพราะสมรรถภาพในตัวของเราไม่พอนั้น และปัญหาที่มาจากสิ่งแวดล้อม
 ข้างนอกหนึ่ง ปัญหาทั้งสองชนิดนี้ ท่านว่า “พอทำจิตให้ว่างได้ ปัญหาที่จะหมดไปเองโดย
 ธรรมชาติ”^{๒๕} เพราะ “พอจิตว่างจากตัวกู-ของกู ก็เต็มอยู่ด้วยสติปัญญา”^{๒๖}

ในปัญหาที่เนื่องด้วยสมรรถภาพไม่พอนั้น ท่านเชื่อว่า การที่มองว่าสมรรถภาพ
 ในตัวไม่พอนั้น ความจริงมัน “พอ” เพียงแต่เอามาใช้ไม่ได้ เพราะจิตมันกั๊กกลุ่ม วุ่นวาย
 อยู่แต่เรื่องตัวกู-ของกู ก็เลยไม่ได้มีโอกาสใช้สติปัญญาหรือสมรรถภาพตามธรรมชาติได้
 เต็มที่

ตัวอย่างเช่นคนมีฝีมือในการยิงปืนแม่นยำที่สุด นี่เป็นสมรรถภาพที่แรกที
 หนึ่ง; แต่จะต้องมีสมรรถภาพในการที่จะบังคับจิต ให้ใช้สมรรถภาพอันนี้ให้
 ได้ คือมีจิตว่าง จึงจะมีผลเกิดขึ้นมาได้ ถ้าจิตมันวุ่นไม่ว่าง คนที่ยิงปืนแม่นก็
 จะไม่แม่นขึ้นมาทันที บางเวลามีจิตวุ่นวายอยู่ในเรื่องตัวกู-ของกู ที่ยิงปืน
 แม่นมันก็ไม่แม่นไปทันที มันขาดสมรรถภาพในส่วนสำคัญอย่างนี้ ถ้าคนไม่
 มีฝีมือลายมือในการยิงปืน ก็ไม่เป็นแหมเปี่ยนอะไรทำนองนั้น แต่ว่ายิงปืน
 เป็น ถ้ารู้จักทำจิตให้ว่าง แล้วจะยิงปืนได้โดยอำนาจอันลึกลับของธรรมชาติ
 และแม่นยำ^{๒๗}

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, ศุขญตาธรรมฉบับรวมเล่มบริบูรณ์. น.๒๖๔

^{๒๖} เพิ่งอ้าง, น.๒๖๔

^{๒๗} เพิ่งอ้าง, น.๒๖๖

สรุปลงตรงที่ว่า “การแก้ไขอุปสรรคส่วนบุคคล ก็ต้องแก้ไขด้วยการทำจิตใจให้ว่างอยู่นั่นเอง”^{๒๘} เพราะ “พอจิตว่างมันก็มีสติปัญญาออกมาสำหรับแก้ปัญหาทุกอย่าง ที่มนุษย์เรียกกันว่าปัญหา”^{๒๙}

ในส่วนของปัญหาที่มาจากสิ่งแวดล้อมภายนอก ท่านพุทธทาสกล่าวว่า คนเราโดยเฉพาะฆราวาสไม่ได้อยู่คนเดียวในโลก อย่างไรเสียก็ต้องไปทำงานเกี่ยวเนื่องด้วยผู้อื่น ซึ่งท่านเห็นว่า ต้องเอาชนะกิเลสของตนเองให้ได้เสียก่อน จึงจะมีสติปัญญาพอที่จะเอาชนะผู้อื่นได้ ท่านตระหนักดีว่าการอดกลั้นต่อกิเลสนั้นเป็นสิ่งที่เจ็บปวดยิ่ง แต่หากใช้เคล็ดของพระพุทธเจ้า คือ ให้ทำงานเพื่องานแล้ว ก็จะได้สติปัญญาที่แก้ไขอุปสรรคต่าง ๆ ได้ และมีใช้เพียงทำงานเพื่องานเท่านั้น ท่านให้ไปไกลถึงขนาดที่ไม่รู้สึกว่าการทำอยู่นั้นเป็นงาน ถึงตอนนั้นท่านว่าจะวิเศษยิ่ง จะมีความสุข-สนุกในการทำงาน ตรงกันข้ามกับ “ทำงานเพื่อตัวกูเพื่อของกูนี้ มันตกรอกทั้งเป็นตลอดเวลา”^{๓๐} และ “คนโดยมากมักจะไปโทษผู้อื่น หรือสิ่งอื่น ไม่โทษตัวเอง ไม่โทษสติปัญญาหรือความสามารถของตัวเอง ว่ามีไม่พอ”^{๓๑} แต่ “ถ้าเรามีสติปัญญาพอ ก็ไม่มีใครเป็นอุปสรรคหรือเป็นผู้ต้านทานได้”^{๓๒} และคนเราจะมีสติปัญญาสูงสุดได้ก็แต่เฉพาะขณะเมื่อ “จิตว่าง” ตามอย่างของท่านพุทธทาส

ยกผลงานให้ความว่างทุกอย่างสิ้น

ท่านพุทธทาสกล่าวว่า สำหรับผู้ที่ยังมีกิเลสอยู่ “ก็สอนให้ปฏิบัติอยู่ด้วยการขอร้อง หรือการบังคับ; แต่ถ้าเป็นผู้ที่ปฏิบัติเสร็จแล้ว หรือ ไม่มีกิเลส ก็เป็นการ “ยกผลงานให้แก้ความว่าง” อยู่ในตัว โดยไม่ต้องขอร้องหรือไม่ต้องบังคับอะไรกัน”^{๓๓} สรุปแล้ว

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาธรรมฉบับรวมเล่มปริวรรต, น.๒๖๘

^{๒๙} เพิ่งอ้าง, น.๒๗๘

^{๓๐} เพิ่งอ้าง, น.๒๗๖

^{๓๑} เพิ่งอ้าง, น.๒๘๑

^{๓๒} เพิ่งอ้าง, น.๒๘๑-๒๘๒

^{๓๓} เพิ่งอ้าง, น.๓๐๐

เมื่อทำงานด้วย “จิตว่าง” แล้ว ไม่ว่าจะด้วยการขอร้อง บังคับ หรือเป็นไปเองก็ตาม ตัวผลของงานไม่ว่าทรัพย์สินเงินทอง ชื่อเสียงเกียรติยศ ความทุกข์ความสุขก็เป็นของความว่าง โดยปริยายในตัวอยู่แล้ว “เพราะมันทำด้วยความว่าง ไม่ใช่ตัวกูทำ; ผลงานมันก็ไม่เป็นของกูอยู่ในตัวโดยอัตโนมัติ”^{๓๔} ประเด็นสำคัญอยู่ตรงที่ต้องมีสติอยู่ด้วยแนวคิดนี้ให้ได้ คือทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง โดยระมัดระวังมิให้ผลอวกกลับไปเอาผลของงานกลับมาเป็นของตัวเองอีก แล้วการทำงานนั้นก็จะไม่เป็นทุกข์ การงานนั้นจะกลายเป็นของสนุกทำงานด้วยความเป็นสุขต่อไปได้

การยกผลของงานให้กับความว่างนั้น ต้องเป็นไปในลักษณะที่ ยกให้เลย ไม่ใช่เพียงฝากไว้เผื่อจะมาทวงคืนทีหลัง ปัญหาที่อาจมีคนถามขึ้นมาว่า แล้วจะเอาอะไรกินกัน ท่านพุทธทาสชี้ว่า การตั้งคำถามเช่นนั้นสื่อแสดงว่าผู้ถามยังไม่อาจสลัดพันการยึดมั่นถือมั่นในตัวตนของตน เพราะปัญหาที่กังวลอยู่นั้น ไม่ใช่เรื่องที่ต้องกังวลเลย เมื่อจิตนั้นว่างจากตัวกู-ของกูแล้ว ทุกอย่างจะคลี่คลายไปเองตามธรรมชาติ ดังนี้แล้ว จึงเหลืออยู่แต่ปัญหาอันสืบเนื่องมาแต่ธรรมชาติของจิตที่มักแต่จะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย โดยเฉพาะในทางที่จะถูกกิเลสตัณหาชักจูงให้มีตัวกู-ของกูขึ้นมาว่าไป แล้ววกกลับไปแย่งผลงานมาเป็นของตนอีก แท้จริงแล้วการยกผลงานให้ความว่าง กลับจะเป็นอุบายอย่างดีที่จะช่วยให้การทำงานด้วยจิตว่างง่ายขึ้นไปอีก เรื่องของการทำบุญก็เช่นกัน ถ้าทำบุญด้วยความรู้สึกว่ามีผู้ทำบุญ และบุญนั้นจะต้องเป็นของฉัน บุญซึ่งน่าจะเป็นความดีก็อาจกลายเป็นอุปสรรคของชีวิตที่จะหลุดพ้นได้

แม้แต่สิ่งที่เรียกว่าบุญ ก็อย่าได้ยึดถือว่าเป็นของกู; โอปธิกั ปุณฺณํ พระพุทธเจ้าตรัสอย่างนี้ เป็นพุทธภาษิตว่า บุญนี้ก็เป็นอุปธิ เป็นที่ตั้งแห่งการยึดถือว่าตัวกู-ของกูและบุญก็เป็นของหนักที่จะกดคนลงไปสู่เบื้องต่ำเหมือนกับอุปธิอย่างนั้น^{๓๕}

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาธรรมฉบับรวมเล่มปริบูรณ์, น.๓๐๐

^{๓๕} เพิ่งอ้าง, น.๓๐๕

กินอาหารของความว่างอย่างพระกิน

เรื่อง กินอาหารของความว่างอย่างพระกินนี้ เป็นการย้อนกลับไปขยายความ กระจ่างให้กับคำตอบ ต่อคำถามที่ว่า ถ้ายกผลงานให้ความว่างแล้ว จะเอาอะไรกินกัน ท่าน พุทธทาสยืนยันว่า สำหรับผู้ปฏิบัติเสร็จแล้ว ก็จะกินอย่างเป็นความว่างไม่มีปัญหา

... กินอาหารของความว่าง ซึ่งเป็นวิธีที่พระกิน วิธีที่พระฉัน ให้นึกถึง บทปัจฉิมเวกขณันั้นอยู่เสมอไปว่า : สิ่งทีกินก็ดี สิ่งทีถูกกินก็เป็นความว่าง เป็นของว่าง ตัวผู้ทีกินนั้นก็ เป็นของว่าง ; เพราะไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล สิ่งทีถูกกินก็เป็นของว่าง หรือเป็นสักว่าธาตุตามธรรมชาติ ; การกินก็เลย กลายเป็นความว่าง เพราะไม่มีตัวทีกินและตัวทีถูกกิน^{๓๖}

ถึงตรงนีท่านให้ตระหนักต่อข้อเท็จจริงที่ว่า การปฏิบัติตามแนวทางพุทธศาสนา ทีถูกต้อง ต้องไม่ “แยกพระแยกฆราวาส” กล่าวคือ พระทำอย่างไรฆราวาสก็ทำอย่างนั้น “การทีจะให้พระฉันด้วยความว่าง ฆราวาสจะต้องกินด้วยความยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกู- ของกูอย่างนี้มันเป็นเรื่องผิด ; ทำให้มีผลเสียหาย มีความทุกข์^{๓๗}

ตายเสร็จสิ้นแล้วในตัวแต่หัวใจ

ตาย ในที่นี้ ท่านพุทธทาสหมายถึง การดับไม่เหลือแห่งความทุกข์ ความร้อน ก็ คือ เย็นสนิท ซึ่งโยงไปสอดคล้องกับความหมายของ นิพพาน ขณะเดียวกันก็ให้หมายถึงการ- ตายของ ตัวกู-ของกู อย่างพระพุทธรูปท่านั้น “ตายเสร็จสิ้นแล้วตั้งแต่วันตรัสรู้ที่ต้นโพธิ์ คือ พอตรัสรู้ ตัวกู-ของกูของท่านตายฉิบ เสร็จแล้วตั้งแต่วันนั้น ”^{๓๘}

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาธรรมฉบับรวมเล่มบริบูรณ์. น.๓๑๘

^{๓๗} เพิ่งอ้าง, น. ๓๑๕

^{๓๘} เพิ่งอ้าง, น.๓๔๐

หลักการปฏิบัติ เพื่อให้ตายเสร็จสิ้น ก็คือ การพิจารณาใคร่ครวญให้ประจักษ์รู้ว่า ไม่มีอะไรน่าเป็น ไม่มีอะไรน่าเอา เท่ากับตัดอุปาทานการยึดมั่นถือมั่นเสีย จิตก็จะบริสุทธิ์ คืบสู่ความเป็นประภัสสร ตามความเชื่อของท่าน ก็จะเป็นนิพพานแบบชั่วคราว ซึ่งถ้า “ผลอ” เมื่อไหร่จิตจะปรุงแต่งกลับไปยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตนอีก เป็นจิตสกปรก ดังนั้นวิถีที่ท่านพุทธทาสชี้แนะ ก็คือ การพยายามให้ช่วงที่จิตบริสุทธิ์เนิ่นนานออกไป แล้วให้ช่วงเวลาที่จิตสกปรกสั้นเข้า ๆ หลักเพียงเท่านี้ก็เพียงพอแล้ว ที่สำคัญต้องเข้าใจให้ถูกว่า หนทางเพื่อการดับทุกข์มีเพียงทางสายเดียวเท่านั้น ไม่ว่าพระหรือฆราวาส ไม่ว่าผู้ใหญ่หรือเด็ก หรือกระทั่งทารก ส่วนใครจะไปได้ไกลเพียงใดขึ้นอยู่กับสติปัญญา และความสามารถของผู้นั้น

ท่านสรุปปิดท้ายว่า ปัญหาของสัตว์โลก อยู่ที่ไม่อยากตายแล้วก็กลัวตาย ซึ่ง ความกลัวตายมันเนื่องอยู่ด้วยภวตัณหา แต่จะไม่กลัวตาย ถ้าขจัดตัณหาอุปาทานได้ และ ต้องแยกแยะความจริงได้ว่า ที่พวกอุจเฉทิกฐิไม่กลัวตายนั่นไม่เหมือนกัน เพราะนั่นไม่กลัวตายเพราะอัดแน่นไปด้วยตัณหา อุปาทานจัด

หากเริ่มต้นจากการทำงานด้วยจิตว่าง ยกผลงานให้กับความว่าง กินอาหารของความว่างอย่างที่พวกพระกิน เข้าใจความหมายที่ถูกต้องเกี่ยวกับคำว่า ตาย ดังนี้แล้วเท่ากับว่าได้ตายเสร็จสิ้นในตัวแล้ว เป็นอันจบครบถ้วนขบวนการของหลักวิธีคิดเพื่อการปฏิบัติสู่การเป็นอยู่ด้วย “จิตว่าง” โดยเฉพาะสำหรับปุถุชนทั่วไป ทั้งหมดนี้มีข้อน่าสังเกตว่า การประยุกต์ใช้แนวคิด “จิตว่าง” ให้สัมพันธ์กับการทำงานในชีวิตประจำวันของปุถุชนที่ท่านพุทธทาสเสนอแนะเป็นหลักไว้ดังกล่าวข้างต้นนี้ ล้วนเป็นเรื่องของการเพ่งเข้าสู่ศูนย์แห่ง สัจจะหรือเป็นไปเพื่อการเห็นสิ่งทั้งปวงเป็นความว่าง เป็นอนัตตาทั้งสิ้น ซึ่งเท่ากับเป็นการ พลิกผันการทำงานนั้นให้เป็นการปฏิบัติธรรมได้ในคราวเดียวกัน เป็นการยืนยันเสร็จสรรพ โดยปริยายว่า แนวปฏิบัติเพื่อเป็นอยู่ด้วยจิตว่างนั้นอยู่ในวิสัยที่พึงปฏิบัติได้แม้ปุถุชนคน-สามัญ เพียงรู้ถึงวิธีคิด-หลักปฏิบัติที่ถูกต้อง ถูกประโยชน์เท่านั้น

๑.๕ สรุปใจความสำคัญของแนวคิดเรื่องจิตว่าง

“จิตว่าง” เป็นแนวคิดและหลักปฏิบัติที่สืบเนื่องมาจากหลักพุทธธรรมนั่นเอง ซึ่งอาจแจกแจงรายละเอียด วิธีคิดและการเชื่อมโยงเป็นขั้นเป็นตอนได้ดังนี้

พระพุทธเจ้ากล่าวถึงปฏิจจสมุปบาท : เรื่องของสิ่งที่อาศัยซึ่งกันและกันแล้วเกิดขึ้นพร้อม เพื่อแสดงให้เห็นถึงขบวนการที่เป็นที่มาของทุกข์และการดับทุกข์ ในขบวนการนี้นั้นทุกสิ่งต่างเป็นเหตุเป็นปัจจัยการเกิดของกันและกัน กล่าวคือ เพราะอวิชชามีสังขารจึงเกิด เพราะสังขารมีวิญญาณจึงเกิด ...นามรูป ...สพายตนะ ...ผัสสะ ...เวทนา ...ตัณหา ...อุปาทาน ...ภพ ...ชาติ ...ชรามรณะ เรียงลำดับอยู่อย่างนี้

ในปฏิจจสมุปบาทนั้นสำแดงอริยสัจสี่ไว้อย่างครบถ้วน กล่าวคือชี้ให้เห็นทุกข์ (ชาติ-ชรามรณะ), เหตุแห่งทุกข์ (อวิชชา...ตัณหา อุปาทาน ภพ), ทางดับทุกข์ (เนื่องเพราะปฏิจจสมุปบาทแสดงให้รู้ว่า การที่ทุกข์เกิดขึ้นและดับไปนั้น มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่ต้องอาศัยกันและกัน เมื่อต้องการดับสิ่งใดก็ตัดเหตุปัจจัยของสิ่งนั้นเสีย แบบเพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ดังนี้เท่ากับว่าปฏิจจสมุปบาทได้ชี้ทางดับทุกข์เสร็จในตัว) และการปฏิบัติไปสู่การดับทุกข์(ได้แก่ปฏิบัติการตัดเสียซึ่งเหตุแห่งทุกข์นั้น มีอวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน เป็นต้น)

หากจับเอาอวิชชาเป็นต้นเงื่อนของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งก็คือ ความไม่รู้ความจริงเกี่ยวกับโลกว่า โลกและสิ่งทั้งปวงมีสามัญลักษณะเป็นไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (คือ เปลี่ยนแปลงไม่เที่ยงแท้, เป็นทุกข์เพราะไม่อาจต้านทานการเปลี่ยนแปลงนั้น และเป็นอนัตตาเพราะไม่อยู่ในอำนาจที่จะควบคุมสั่งการได้) เจาะลึกลงไปอีก อวิชชามาจากไหน มาจากการปรุงแต่งของจิตขณะเมื่อผัสสะปะทะโลก ภายใต้การหนุนเนื่องเป็นทอด ๆ ของสังขาร, สัญญา, วิญญาณ, นามรูป อายตนะ(จากอดีต) เป็นปัจจัยให้เกิดเป็นเวทนา สืบเนื่องต่อเป็นตัณหา และอุปาทานความยึดมั่นว่ามีตัวตน-ของตน ตรงนี้ปรากฏความชัดเจนของการหลงผิด

จะขจัดอวิชชาได้อย่างไร? ก็ด้วยการเข้าถึงความจริงเกี่ยวกับโลก ๒ เรื่อง คือ สามัญลักษณ์ะของ โลกและสิ่งทั้งปวงคือไตรลักษณ์หนึ่ง และธรรมชาติของ โลกและสิ่งทั้งปวงเป็นความว่างคือสุญญตาหนึ่ง ทั้งสองต่างรองรับและรับรองซึ่งกันและกัน เมื่อมองโลกอย่างเข้าถึงความจริงทั้งสองเรื่อง แล้วย้อนกลับไปพิจารณาปัจจุสมุปบาท จะพบว่า จุดที่หลงผิดมองขัดแย้งตรงข้ามกับไตรลักษณ์-สุญญตา คืออุปาทานความยึดมั่นว่ามีตัวตนของตน ที่สำคัญค้นหาไม่ว่าจะเป็นแบบใด (โลภะ-โทสะ-โมหะ)หรือเวทนาแบบใดที่เป็นปัจจัยก่อนหน้านั้น ล้วนมุ่งหมายเพื่อการสนองตอบต่ออุปาทานที่มีเพียงแบบเดียวนี้เท่านั้น ดังนั้นหากละอุปาทานแบบเดียวนี้ได้ ก็ไม่มีปัจจัยให้เกิดภพ - ชาติ - ชรามรณะแบบใด ๆ ทั้งสิ้น แนวคิด “จิตว่าง” ก่อตัวขึ้นตรงจุดนี้

กลยุทธ์ที่ท่านพุทธทาสเสนอ เพื่อเป็นปฏิบัติการของการละอุปาทานความยึดมั่น คือ ตัดตอนปัจจุสมุปบาทเสียที่ผัสสะ คือให้สักแต่ว่าสัมผัส ถ้ายังตัดไม่ได้ก็ให้ตัดตอนที่เวทนาให้ได้ จะสุขจะทุกข์ก็ให้รู้สึกอยู่แค่นั้น อย่าให้จิตปรุงแต่งต่อเป็นต้นหาเด็ดขาด ถ้าตัดตรงเวทนาไม่ได้ก็ช่วยอะไรไม่ได้แล้ว อย่างไรก็ตามเสียต้นหาอุปาทานก็ต้องเกิดขึ้น

ในส่วนของ การปฏิบัติสู่ “จิตว่าง” นั้น ท่านพุทธทาสสรุปหลักสั้น ๆ ว่า ให้มีความรู้สึกอยู่ด้วย “ไม่มีอะไรที่น่าเอา ที่น่าเป็น” ซึ่งท่านแจกต่อว่าหลักปฏิบัติสั้น ๆ นี้ นำไปสู่การดับทุกข์ได้อย่างครบถ้วนทุกขั้นตอน กล่าวคือ เมื่อประจักษ์รู้ว่า “ไม่มีอะไรที่น่าเอา ที่น่าเป็น” คนเราก็จะมีศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์ในตัวเอง ไม่มีทางที่จะขาดศีลได้เลยเพราะไม่มีความอยากเป็น อยากได้มากอยส์ั่งการ จึงไม่กังวลอยู่ด้วยกิเลสต้นหานั้น แม้ศีลอย่าง อินทริยสังวรศีล อาชีวาปริสุทธศีล หรือปัจจเวกขณศีลก็เช่นกัน ไม่มีทางต่างพร้อยเสียหายได้ และแม้ในส่วนจุดจกัเรื่องความสันโดษมักน้อยก็เข้ารอยกันไปได้หมด ในความรู้สึกว่า “ไม่มีอะไรที่น่าเอา ที่น่าเป็น” นี้ หากพิจารณาให้ดีจะพบว่า คือตัวสมาธิในตัวของมันเองอีกเช่นกัน เพราะจิตขณะนั้นจะบริสุทธิ์ด้วยไม่มีความอยากหรือกิเลสใด ๆ ครอบงำ ย่อมตั้งมั่นเป็นอารมณ์เดียวอยู่เป็นอุปสมานุสสติ ทั้งแนบแน่นอยู่ด้วยปัญญาที่เป็นยอดแห่งปัญญาแท้ เพราะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาโดยตรง จนเห็นว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ด้วยประการฉะนี้ การปฏิบัติ “จิตว่าง” บนหลัก “ไม่มีอะไรที่น่าเอา ที่น่าเป็น” จึงครอบคลุมทั้ง ศีล ๑๐ รุคังค สมภาธิ และปัญญาครบถ้วนเบ็ดเสร็จในตัว เป็นวิธีปฏิบัติ

อย่างปัญญาวิมุตติเพราะมีปัญญาออกหน้าสมาธิ และแม้สอบทานเทียบเคียงกับการเจริญภาวนาอย่างเจโตวิมุตติ ก็ยังคงต้องประกอบด้วยปัญญาที่พิจารณาเห็น ไม่มีอะไรที่น่าเอาที่น่าเป็นอยู่อีกเช่นกัน หากแต่เป็นไปในลักษณะให้สมาธิน้อมนำปัญญาไป สรุปลแล้วไม่ว่าวิมุตติอย่างใดก็ต้อง ไม่มีอะไรที่น่าเอา ที่น่าเป็น

แก่นหรือหัวใจของแนวคิด “จิตว่าง” จึงอยู่ที่การละอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตน ไม่มีอะไรที่น่าเอา ที่น่าเป็น สอดคล้องกันทั้งทางทฤษฎีและทางปฏิบัติ เพื่อให้ได้ผลอยู่ที่การดับทุกข์ ซึ่งสอดรับเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพระพุทธ-ภายิต “สัพเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยา” ซึ่งท่านพุทธทาสอ้างเอาเหตุการณ์ในจุฬัตถมหาสังขยสูตร มัชฌิมนิกายมา ยืนยันว่า เป็นที่รวมแห่งคำสอนและการปฏิบัติทั้งหมดทั้งสิ้นในพระพุทธศาสนา

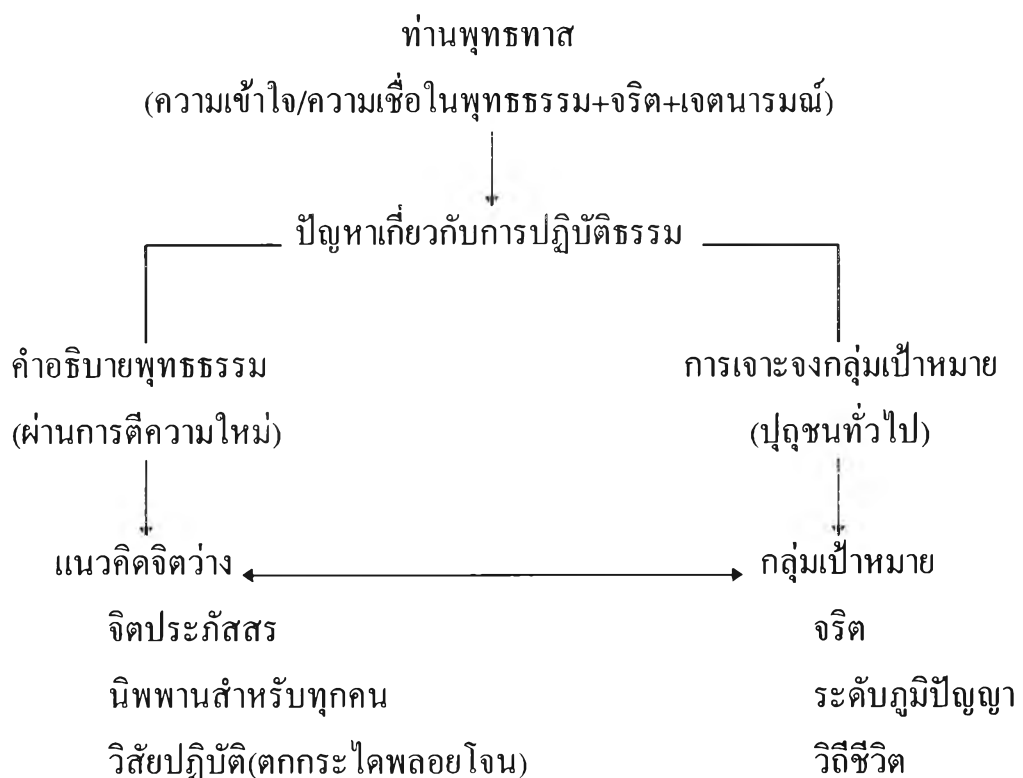
หากย้อนกลับไปทบทวนมุมมองของท่านพุทธทาสถึงเรื่องปัญหานานาชนิดที่เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม ท่านกล่าวว่า ต้นเหตุสำคัญของปัญหาอยู่ที่ ตัวคนหนึ่ง, เกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาหนึ่ง, ผลจากวัตถุนิยมหนึ่ง และการสอนธรรมะแต่ในส่วนทฤษฎีหนึ่ง ท่านแจ้งว่า ในเรื่องของคน เนื่องจากมีหลากหลายระดับหลากหลายความคิดอ่าน จึงจำเป็นต้องปรับวิธีการ เนื้อหาให้เหมาะสมเฉพาะกลุ่ม ๆ ไป ตัวหลักพุทธศาสนาซึ่งต้องมีไว้ครบกับคนทุกประเภท ทั้งพวกที่ยังยึดถือท่านองมีตัวตนกับพวกที่พอพร้อมที่จะถอนตัวตนได้ ซึ่งกลุ่มหลังนี้มีน้อยมากและ “หลักพุทธศาสนาที่สอนให้ทำลายตัวกู-ของกูนี้[ก็]สอนยาก”^{๓๕} ทำให้คำสอนในพุทธศาสนาแยกเป็น ๒ แบบ ซึ่งขัดกันอยู่ระหว่าง “มีตัว” กับ “ไม่มีตัว” ท่านคิดว่า “ปัญหาเรื่องสัตสสคติปฏิบัติแก้ไขไม่ได้มาแต่ครั้งพุทธกาล[ก็]เลยต้องอนุโลมไป”^{๔๐} แต่อย่างไรก็ตาม ท่านถือหลักว่า ตัวธรรมะจริง ๆ ต้อง “ทวนหรือขัดหรือฝืนต่อกระแสของกิเลสเสมอไป”^{๔๑} ท่านยังกำหนดอีกว่า การมุ่งหวังความอร่อยที่เกินจำเป็นตามธรรมชาติ[ที่เนื่องมาแต่การยึดมั่นว่ามีตัวตน] คือการหลงติดอยู่ด้วยวัตถุนิยมและเป็นการสำคัญที่ยั่วยุให้คนเห็นแก่ตัว จนคิดเบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น และธรรมชาติแวดล้อม ส่วนการสอน

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ, ปัญหานานาชนิดเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม. กรุงเทพฯ : ธรรมบุชา, ๒๕๒๒, น.๒๗

^{๔๐} เพิ่งอ้าง, น.๓๓

^{๔๑} เพิ่งอ้าง, น.๓๗

ศีลธรรมก็สอนแต่ตัวทฤษฎี ปฏิบัติกลับไม่พูดกัน ทั้งท่านยังเชื่อว่า การรู้นั้นรู้เพียงแค่ว่าปฏิบัติได้ และอย่าหลงผิด การปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ ต้องไม่ใช่เพิ่มทุกข์ หรือหวังนิพพานมิใช่หวังลาภสักการะ การรู้อย่างปรัชญาจะไม่นำไปสู่การปฏิบัติ ทั้งการปฏิบัติต้องก้าวพ้นพิธีรีตอง-ไสยศาสตร์ และถ้าไม่มีเคล็ดหรือวิธีลัด การปฏิบัติก็จะงุ่มง่าม ดังนั้นหากประมวลรูปแบบ-เนื้อหาของแนวคิดจิตว่าง ความเข้าใจความเชื่อและการตีความหลักพุทธธรรม รวมถึงเจตนารมณ์และกลุ่มคนที่เล็งเป็นเป้าหมายของการเผยแพร่ธรรมของท่านพุทธทาส เข้าด้วยกันแล้ว จะเข้าใจได้ว่า จิตว่างเป็นการนำเสนอแนวปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์อย่างเป็นระบบและมีเป้าหมายรองรับ กล่าวคือ จิตว่างถูกกำหนดรูปแบบ-เนื้อหาขึ้นจากพื้นฐานความเข้าใจความเชื่อในหลักพุทธธรรมของท่านผู้เสนอ รวมกับเจตนารมณ์ในอันที่จะประยุกต์ใช้พุทธธรรมให้มีผลจริงแจ้งในความหมายของการเอื้อประโยชน์กับวิถีชีวิต แม้อย่างปุถุชน ซึ่งโยงกลับไปสู่ปัญหาเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม 4 ข้อที่กล่าวมาข้างต้น โยงไปถึงกลุ่มคนที่ท่านเล็งเลือกเป็นกลุ่มเป้าหมาย นำไปสู่การเสนอหลักคำสอนและการอธิบายต่าง ๆ (ที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยพุทธธรรมผ่านการตีความใหม่) ที่สามารถประสานกลมกลืนเข้ากับจริตและระดับภูมิปัญญา ทั้งอยู่ในวิสัยปฏิบัติของกลุ่มเป้าหมายด้วย ระบบของแนวคิดจิตว่างแสดงเป็นแผนภูมิได้ดังนี้ :-

จากการตีความ-อธิบายหลักพุทธธรรมใหม่ เพื่อสามารถที่จะสนองตอบต่อ
เจตนารมณ์ที่เป็นเป้าหมายรวม ทำให้แนวคิดจิตว่างมีรูปแบบ-เนื้อหาทั้งในส่วนของทฤษฎี-
วิธีปฏิบัติที่ผิดแผกแตกต่างไปจากแนวทางเดิมของกระแสหลักเถรวาท ดังนี้แล้ว จิตว่างจึง
เท่ากับการเสนอแนวทางปฏิรูปพุทธศาสนาอย่างเถรวาท ให้แก่สังคมไทยโดยปริยาย